

تبیین موضوعی طبیعت‌گردی (اکوتوریسم): ژئوتوریسم و بیوتوریسم، با تأکید بر

بهره‌برداری پایدار از اکوسیستم‌های طبیعی ایران

سیدحجت موسوی

دانشیار، گروه جغرافیا و گردشگری، دانشکده منابع طبیعی و علوم زمین، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران.

hmousavi15@kashanu.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۰۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۴

چکیده

قلمرو سرزمینی ایران دارای فرصت‌های متعدد جهت بهره‌برداریه‌ای اقتصادی پایدار است، اما دیدگاه فکری و عملکردی مدیران و برنامه‌ریزان در دهه‌های گذشته عمدتاً انسان‌محور بوده است. این تفکر و رفتار اگرچه در کوتاه مدت باعث رفع نیازها شده، اما در بلندمدت تخریب طبیعت را به دنبال داشته و ناپایدار هستند. لذا هدف از این پژوهش معرفی طبیعت‌گردی در قالب دو گونه ژئوتوریسم و بیوتوریسم به منزله راهبرد پایدار مدیریت بهره‌وری اکوسیستم می‌باشد. پژوهش پیش‌رو از نوع مطالعات مروری است و مباحث آن بر تبیین اصول موضوعه طبیعت‌گردی مسئولانه و مقایسه با روش‌های معمول بهره‌برداری از اکوسیستم‌های طبیعی از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، مشاهده‌های میدانی و تبیین تجربیات علمی بنیان نهاده شده است. نتایج نشان داد پیامدهای نامطلوب و مخرب عملگرهای ناشی از دیدگاه انسان‌محور، نفس‌های طبیعت را به شماره انداخته است. بنابراین برای ترمیم و تداوم حیات طبیعت و بقاء زیستی نوع بشر، تغییر دیدگاه از انسان‌محور به طبیعت‌محور و به تبع آن تغییر فعالیت‌های اقتصادی ناپایدار به رفتارهای حفاظتی الزامی است. در این راستا تنها فعالیتی که می‌تواند نقش دوجانبه بهره‌وری پایدار و محافظت از اکوسیستم را توأمان ایفا کند طبیعت‌گردی است. لذا پیشنهاد می‌شود به جای رفتارهای معمول ناپایدار در اکوسیستم‌های طبیعی، به سمت فعالیت‌های پایدار حفاظتی نظیر اکوتوریسم، ژئوتوریسم، بیوتوریسم و گردشگری تندرستی در قالب اسپاهای طبیعت درمانی تغییر رویه داد. تمام اکوسیستم‌های گسترده جغرافیایی ایران چنین قابلیت‌هایی را دارند و نیازمند مدیریت و برنامه‌ریزی پایدار توسعه طبیعت‌گردی مسئولانه هستند.

واژگان کلیدی: طبیعت‌گردی، مدیریت بهره‌وری، توسعه پایدار، اکوسیستم.

۱- مقدمه

گستره‌ی سرزمینی ایران به دلیل موقعیت جغرافیایی خاص، دارا بودن جاذبه‌های طبیعی و تنوع اکولوژیکی، شرایط مطلوبی برای جذب گردشگر به ویژه طبیعت‌گردها را در سطوح ملی و بین‌المللی دارد. با این وجود از منظر جذب گردشگری مبتنی بر طبیعت جایگاه مطلوبی در نظام رتبه‌بندی جهانی ندارد و سهم آن از درآمد هنگفت گردشگری بسیار اندک است (معاونت آبخیزداری سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور، ۱۳۹۳).

طبق گزارش‌های سازمان جهانی گردشگری ملل متحد تعداد گردشگران در جهان از ۲۵ میلیون نفر در سال ۱۹۵۰ به ۲۷۷ میلیون در سال ۱۹۸۰، ۴۳۵ میلیون در سال ۱۹۹۰، ۶۷۵ میلیون در سال ۲۰۰۰ و ۹۹۰ میلیون در سال ۲۰۱۱ رسیده و به تبع آن درآمد حاصل از گردشگری در سال ۲۰۱۱، حدود ۱۰۳۰ میلیارد دلار بوده است (UNWTO, 2012). این وضعیت نشان دهنده افزایش ۴/۷ درصدی تعداد گردشگران نسبت به سال‌های ماقبل آن است. همچنین براساس طرح چشم‌انداز ۲۰۲۰ گردشگری جهان، تعداد گردشگران ۱/۶ میلیارد نفر بوده که سریع‌ترین رشد را در بین سایر حوضه‌های اقتصادی تجربه کرده است (UNWTO, 2010؛ نیوسام و همکاران، ۱۳۹۴). البته شیوع ویروس کوید ۱۹ باعث شد تا این روند در برهه زمانی تقریبی ۲۰۱۹ تا ۲۰۲۱ متوقف شود اما با پایان یافتن همه‌گیری مجدداً رشد خود را از سر گرفت.

تاثیرات شگرف انواع گردشگری در کاهش نرخ بیکاری، افزایش سطح درآمد، تامین حفاظت از جاذبه‌ها، رونق بازار صنایع دستی و غیره تنها بخشی از مزایای ویژه توجه و پرداختن به این صنعت است. چرا که به ازای ورود هر گردشگر ۳ تا ۶ شغل به صورت مستقیم و با احتساب مشاغل بخش‌های تولیدی و خدماتی جانبی، ۹ تا ۱۵ شغل ایجاد می‌شود. این پیامدها باعث شده تا بسیاری از کشورها بخش هنگفتی از درآمد خود را از گردشگران خارجی تامین کنند. طی سال‌های اخیر، صنعت گردشگری، ۵/۱ درصد از درآمد ملی جهان را به خود اختصاص داده است. توزیع جغرافیایی این درآمد در جهان یکسان نیست، به طوری که ۸۰٪ درآمد و اشتغال ناشی از این صنعت به آمریکا و اروپا اختصاص دارد (نیوسام و همکاران، ۱۳۹۴) و از ۲۰ درصد باقیمانده، تنها ۵/۲ درصد سهم خاورمیانه و در این میان سهم ایران کم‌تر از یک درصد است (معاونت آبخیزداری سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور، ۱۳۹۳).

تا سال ۲۰۱۰ اکثر قطب‌های گردشگری جهان کشورهای اروپایی و آمریکایی بودند، اما از این سال به بعد مناطقی نظیر شرق تا جنوب آسیا از جمله کشورهای ژاپن، تایوان و چین، و همچنین حوزه‌های خاورمیانه، آفریقا و اقیانوسیه به عنوان اقتصادهای نوظهور گردشگری ظاهر شدند و بعضاً بیشترین رشد و توسعه را در این زمینه به خود اختصاص دادند (نیوسام و همکاران، ۱۳۹۴) که منابع و مواهب طبیعی در بسیاری از این قطب‌های نوظهور به عنوان مهم‌ترین جاذبه گردشگری ایفای نقش می‌کند. این سبب شد که تعداد گردشگران مبتنی بر طبیعت از حدود ۲ درصد از کل در اواخر دهه ۱۹۸۰ (Ecotourism Society, 1998؛ Weaver & Oppermann, 2000) به حدود ۲۰ درصد در سال‌های ۲۰۰۸-۲۰۰۹ افزایش پیدا کند (Buckley, 2009). بنابراین در عصر حاضر تعداد طبیعت‌گردان به صورت فزاینده‌ای در حال افزایش است.

براساس آمارهای اعلام شده طی سال‌های گذشته حدود ۲/۲ درصد از مجموع گردشگران ورودی به ایران، طبیعت‌گرد بودند. منابع و ذخایر طبیعی ایران و امکان‌سنجی هریک از جاذبه‌های طبیعی قابل سرمایه‌گذاری در کشور حاکی از آن است که طبیعت‌گردی در ایران یک منبع اقتصادی کم‌نظیر و بسیار مستعد و البته رها شده است (معاونت آبخیزداری سازمان جنگل‌ها،

مواقع و آبخیزداری کشور، ۱۳۹۳). لذا کشور ایران نیز به دلایل مختلف و پتانسیل‌های متعددی می‌تواند از این فرصت بالاترین بهره‌برداری را داشته باشد و به تبع آن به توسعه پایدار اقتصادی دست یابد. در نتیجه هدف از این پژوهش معرفی اصول موضوعی و جنبه‌های مختلف طبیعت‌گردی (اکوتوریسم) در قالب ژئوتوریسم (زمین‌گردشگری) و بیوتوریسم (گردشگری زیستی) به عنوان راهبرد پایدار مدیریت بهره‌وری از اکوسیستم طبیعی و چه بسا مطلوبترین استراتژی مدیریتی در جهت بهره‌برداری و حفاظت از منابع و میراث طبیعت است.

۲- روش‌شناسی پژوهش

پژوهش پیش‌رو از نوع مطالعات مروری می‌باشد، لذا مباحث آن بر دو محور اصلی بنیان نهاده شده است. در این راستا ابتدا فعالیت طبیعت‌گردی (اکوتوریسم) در قالب دو بخش عمده ژئوتوریسم و بیوتوریسم به همراه اصول موضوعه آنها تبیین گردید. سپس روش‌های معمول بهره‌برداری از منابع طبیعی با تاکید بر فعالیت‌های اقتصادی متنوع تشریح شد. در نهایت به صورت مقایسه‌ای دلایل تمایل بهره‌برداری از اکوسیستم‌های طبیعی و حوضه‌های سرزمینی از روش‌های سنتی معمول به سوی فعالیت‌های مدرن مبتنی بر گردشگری طبیعت‌محور تبیین شد. جهت دستیابی به اهداف از روش‌هایی نظیر مطالعات کتابخانه‌ای، مشاهده‌های میدانی، مطالعات تطبیقی و تبیین تجربیات علمی استفاده شد.

۳- بحث و یافته‌ها

در بهره‌برداری از منابع طبیعی و محیط زیست، موضوع حفاظت از طبیعت هدفی بسیار ارزشمند است و به هیچ قیمتی نباید از آن چشم‌پوشی کرد. با این وجود این هدف ارزنده بایستی مانع و بهانه‌ای برای جلوگیری از بهره‌وری و بهره‌برداری اصولی و علمی از این مواهب الهی باشد. بلکه بایستی فعالیت‌های اقتصادی به صورت کارشناسانه و تخصصی اولویت‌بندی شوند و با احترام به قوانین و ظرفیت‌های طبیعت، فرصت‌های مطلوب برای حفاظت از آن و در عین حال تأمین پایدار نیازهای جوامع انسانی مورد استفاده قرار گیرد. حال بایستی دید که کدام فعالیت اقتصادی می‌تواند به صورت توأمان هدف‌های حفاظت از طبیعت و تأمین نیازهای جوامع انسانی را در قالب یک استراتژی پایدار به همراه داشته باشد. به عبارتی در مدیریت جامع اکوسیستم‌های طبیعی در قلمرو سرزمینی بایستی فعالیتی را دنبال کرد که هم ایجاد اشتغال و درآمدزایی جوامع محلی (پایداری اقتصادی) و هم حفاظت از منابع طبیعی (پایداری محیط زیستی) را برای نسل حاضر و نسل‌های آتی تأمین کند. با توجه به وضعیت کنونی فعالیت‌های اقتصادی، به جرأت می‌توان گفت که تنها عاملی که این نقش را به خوبی می‌تواند ایفا کند گردشگری مبتنی بر طبیعت در قالب اکوتوریسم، و زیرشاخه‌های آن نظیر ژئوتوریسم و بیوتوریسم است. گونه‌هایی مختلف طبیعت‌گردی نظیر پرندنگری، کویرپیمایی، غارنوردی، جنگل‌گردی، کوه‌نوردی، گردشگری کشاورزی، گردشگری زیستی و حیات وحش، اسپاهای طبیعت درمانی، شکار و ماهیگیری کنترل شده و با رعایت قوانین اکولوژیکی، گردشگری روستایی و عشایری با لحاظ ملاحظات فرهنگی و غیره از جمله فعالیت‌هایی هستند که نقش موثری در ارتقاء و توسعه اقتصادی جوامع بومی و حفاظت از منابع میراثی دارند. از آنجایی طبیعت‌گردی نیاز اساسی به مشارکت جوامع بومی دارد و معمولاً توانمندترین ارائه‌دهنده خدمات و راهنمایان تورهای طبیعت‌گردی مردم محلی هستند، لذا این فعالیت مطلوبترین گزینه برای ایجاد اشتغال و درآمدزایی پایدار

جامعه محلی است و در عین حال با برنامه‌ریزی علمی و رعایت اصول پایداری محیط زیست عاملی برای حفاظت از میراث طبیعی است.

فعالیت‌های گردشگری توسط توریست‌ها در عمل و اقدام هم در محیط‌های باز نظیر بستر طبیعت و هم در محیط‌های بسته نظیر بسترهای ساخت دست بشر انجام می‌شود. بر این مبنا گردشگری را می‌توان در دو نوع گشت و گذارهای متمرکز و گسترده طبقه‌بندی نمود. تفرج‌های متمرکز معمولاً در محیط‌های بسته انجام شده و نیاز به ایجاد و توسعه زیرساخت‌های ملزوم دارد و تابعی از مدل اکولوژیکی توسعه شهری و روستایی است. در مقابل تفرج گسترده در محیط‌های باز طبیعی انجام می‌شود و تمامی تفریحات و سرگرمی‌هایی که تحت عنوان گشت و گذار در بستر طبیعت مطرح هستند را شامل می‌شود. لذا این نوع تفرج نیاز به توسعه زیرساخت ندارد و یا نیاز آن به توسعه زیرساخت اندک است و از مدل اکولوژیکی توسعه توریسم طبیعت محور تبعیت می‌کند (مخدوم، ۱۳۸۵). گردشگری و تفرج در فضای باز و بستر طبیعت به سه دسته عمده ماجراجویانه با هدف شناخت و کسب تجربه‌های جدید و هیجان‌انگیز (نظیر غارنوردی، کویرپیمایی، بیراهه‌نوردی و غیره)، مصرف‌گرا که حذف گونه‌های گیاهی و جانوری (نظیر صید، شکار، طبیعت‌گردی غیرمسئولانه و غیره) را به دنبال دارد، و غیرمصرف‌گرای پایدار و مسئولانه (نظیر اکوتوریسم و زیرمجموعه‌های آن از جمله ژئوتوریسم، بیوتوریسم و غیره) با هدف حفاظت از محیط زیست در مناطق حفاظت‌شده طبیعی و زیستی طبقه‌بندی می‌شود (نیوسام و همکاران، ۱۳۹۴؛ Buckley, 2011) (شکل ۱). قدر مسلم است که اهداف توسعه پایدار جوامع محلی و مدیریت بهره‌وری اکوسیستم‌های سرزمینی در نوع گردشگری مبتنی بر طبیعت مسئولانه غیرمصرفی تأمین می‌گردد که اکوتوریسم نیز در این گروه قرار می‌گیرد (شکل ۲).

گردشگری مصرف‌گرا (www.mashregnews.ir)

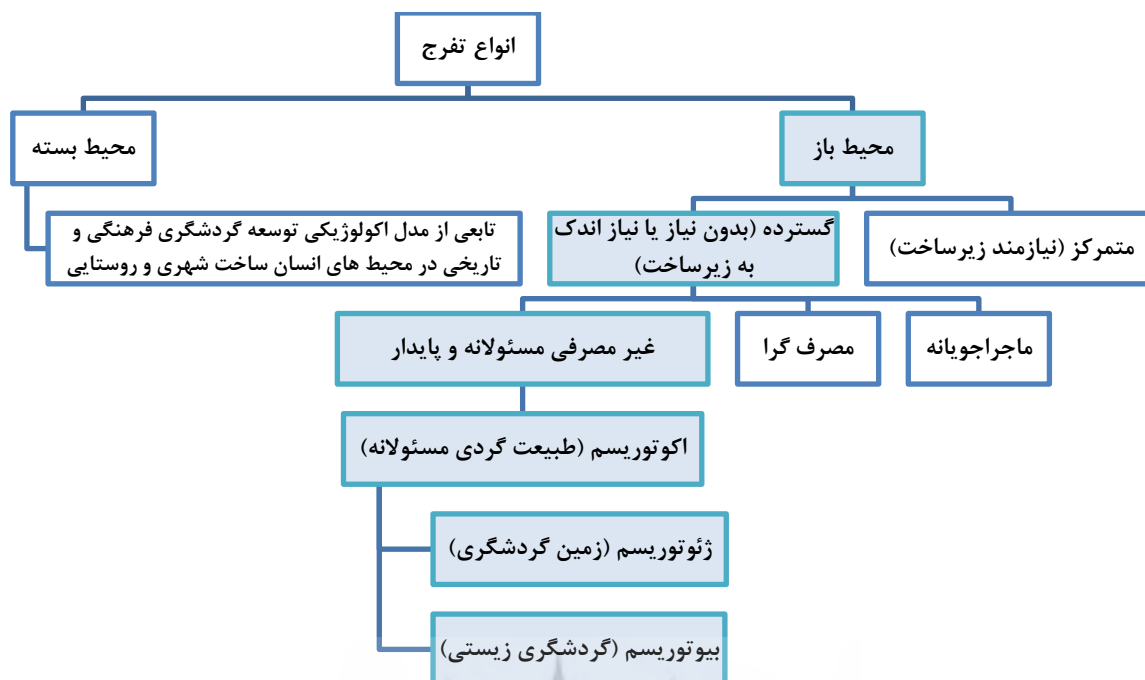

گردشگری ماجراجویانه (www.eligasht.com)

گردشگری غیرمصرفی مسئولانه اخلاق محور (www.tabiat.ir)

شکل ۱- انواع تفرج در فضای باز و بستر طبیعت

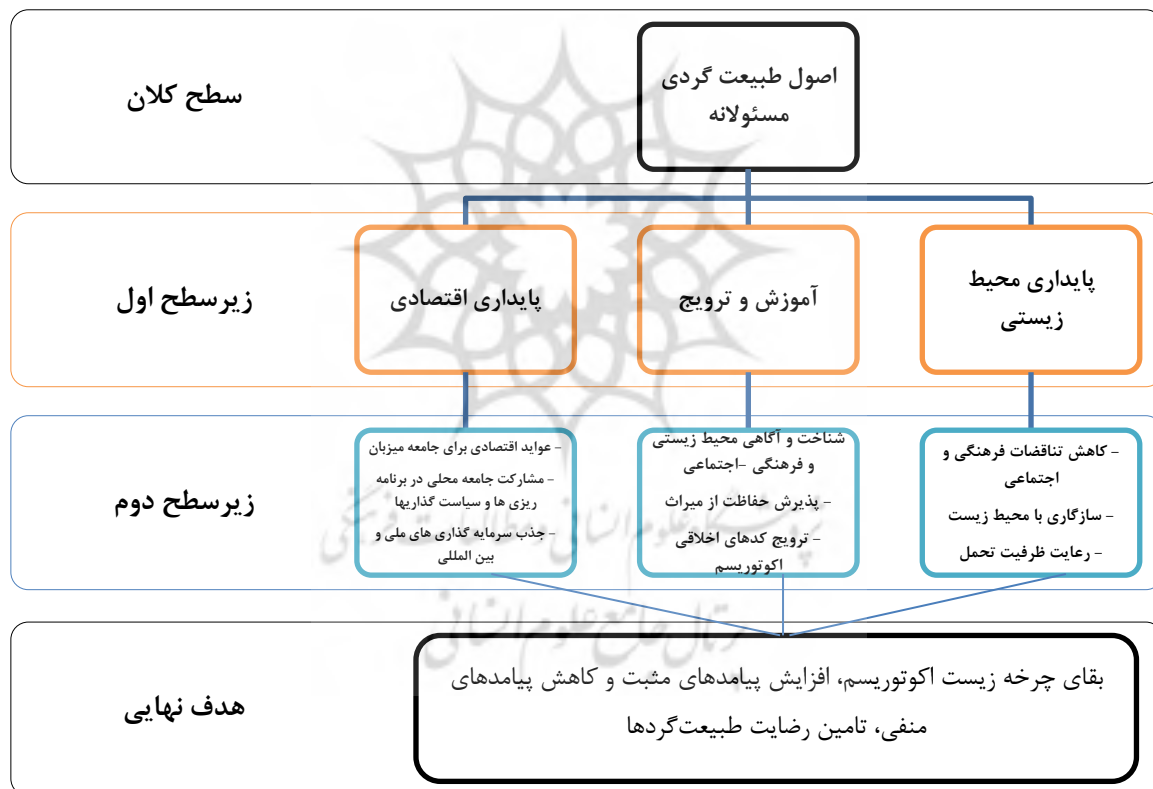
شکل ۲- گونه شناسی انواع تفرج با تاکید بر جایگاه طبیعت گردی (اکوتوریسم)

طبق تعریف سازمان جهانی جهانگردی و انجمن جهانی اکوتوریسم، طبیعت گردی مسئولانه یا اکوتوریسم^۱ گونه ای از گردشگری مبتنی بر طبیعت و سفری اخلاق محور به بستر طبیعت است که به منظور لذت بردن از مواهب طبیعی و میراث زمین انجام شده و باعث ارتقاء سطح اقتصادی و بهبود کیفیت زندگی مردم محلی و همچنین حفاظت از طبیعت و فرهنگ جوامع بومی می شود. در نتیجه کمترین آسیب و اثرات سوء بر محیط زیست را نسبت به سایر گونه های گردشگری دارد. به عبارتی شکل پایدار و غیرتهاجمی گردشگری مبتنی بر طبیعت است که از لحاظ اخلاقی مدیریت شده است و با آموزش های محیط زیستی به حفاظت از میراث طبیعی و ارتقاء اقتصادی جامعه بومی کمک می کند (Fennell, 2008; نیوسام و همکاران، ۱۳۹۴؛ جهانیان و زندی، ۱۳۹۱).

با این وجود اصول کلیدی طبیعت گردی پایدار شامل وابستگی به بستر طبیعت، مسئولانه و اخلاق محور بودن، رعایت قوانین مدیریت پایدار محیط زیست در بهره برداری، آموزش و ترویج ارزش میراث (زیستی و غیر زیستی) و حفاظت از آنها، پایداری اکولوژی و کاهش پیامدهای مخرب، پایداری اقتصادی، مشارکت جامعه محلی و میزبان در منفعتهای برنامه ریزی ها، و رضایت گردشگران است (نیوسام و همکاران، ۱۳۹۴). طبیعت گردی پایدار در واقع ناظر بر فعالیت های گردشگران طبیعت محور و هماهنگ با معیارهای محیط زیست است و تلاش می کند فراتر از تماشای مناظر طبیعی و میراث زمین، فهم و درک بازدیدکنندگان را درباره ارکان اکولوژیکی جاذبه های طبیعی ارتقاء ببخشد. به عبارت صحیح تر، اکوتوریسم بایستی موجب تشخیص ارزش ذاتی طبیعت و اجرای آن، پذیرش اولویت حفاظت از جانوران، گیاهان و زیستگاه آنها، افزایش ذخایر و سرمایه منابع طبیعی و

1 Ecotourism

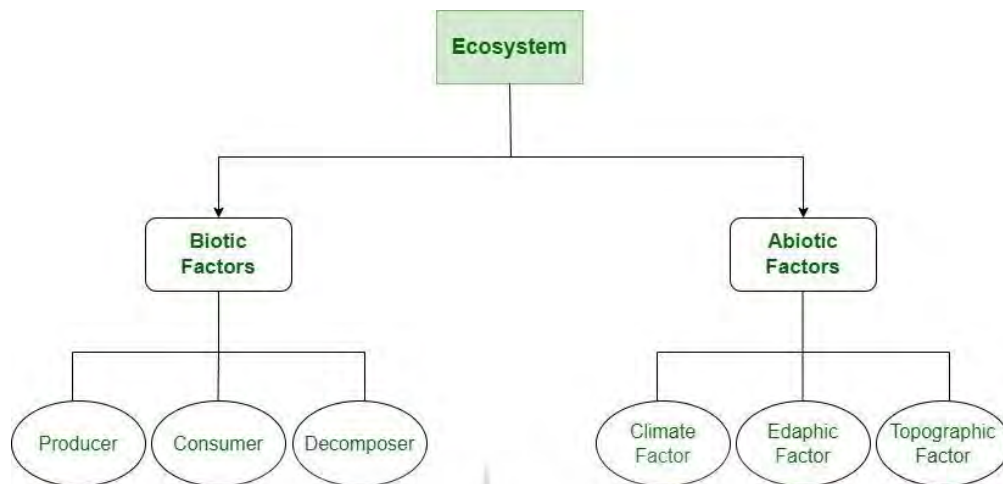
فرهنگی مورد بهره‌وری گردشگری، بهبود اصول اخلاقی و الگوهای اکوتوریسمی، القاء اهمیت دارایی طبیعت و فرهنگ به گردشگر از طریق مشارکت، لذت و تقدیر، و حفاظت و افزایش درک و فهم محیط زیستی و فرهنگی از طریق بازدید پایدار اکولوژیکی گردد. در نتیجه اکوتوریسم اصولی دارد که متولیان امر، اعم از گردشگران، جامعه میزبان، مدیران و برنامه‌ریزان، ارائه‌دهنده خدمات و غیره؛ ملزم به رعایت آنها هستند. این قوانین شامل به حداقل رساندن اثرات بر طبیعت و فرهنگ مکان مورد بازدید، آموزش و اطلاع‌رسانی به گردشگران در خصوص اهمیت حفاظت از طبیعت، تذکر به بخش‌های ذی‌ربط در خصوص اهمیت سفرهای مسئولانه و همکاری با دست اندرکاران محلی برای دستیابی به اهداف حفاظتی و حل مشکلات محلی، ایجاد درآمد مستقیم برای مدیریت و حفظ منابع طبیعی و مناطق حفاظت شده، اهمیت کنترل و قانون‌گذاری در طرح‌های مدیریتی، تأکید بر جمع‌آوری اطلاعات پایه اجتماعی و محیط زیستی و پایش اثرات آن در درازمدت، به حداکثر رساندن منافع اقتصادی طبیعت‌گردی برای جامعه بومی و تجارت‌های محلی، و تلاش در طراحی هماهنگ با شرایط محیطی و فرهنگی می‌باشد (شکل ۳) (جهانیان و زندی، ۱۳۹۱؛ معاونت آبخیزداری سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور، ۱۳۹۳).

شکل ۳- الگوی اصول طبیعت‌گردی مسئولانه

بستر اکثر فعالیتهای مبتنی بر طبیعت، اکوسیستم و قواعد حاکم بر آن است. اکوسیستم، نظامی کم و بیش پایدار است که از نظر اقلیمی، گیاه‌شناسی، جانورشناسی، خاک‌شناسی، ژئوشیمی و غیره از یک نوع همگنی و یکنواختی برخوردار است و قواعد طبیعی و منابع غذایی برای ادامه بقاء و چرخه‌های زیستی در آن وجود دارد. در هر اکوسیستم دو جزء کاملاً مشخص از یکدیگر قابل تفکیک هستند. جزء اول محیط فیزیکی و شیمیایی است که گونه‌های زیستی در آن به ادامه حیات و تولید مثل می‌پردازند.

این محیط غیرزنده را اصطلاحاً بیوتوپ^۱ (جای زیست) می‌نامند که رویشگاه گیاهی و زیستگاه جانوری است. جزء دوم شامل مجموعه موجودات زنده گیاهی و جانوری است که در بیوتوپ‌ها می‌زیزند و جزء زنده اکوسیستم یا بیوسنوز^۲ هستند. بین این موجودات زنده روابط متعددی از قبیل وابستگی‌های متقابل غذایی، رقابتی و تنازع برای بقا وجود دارد (شکل ۴) (کردوانی، ۱۳۹۳).

شکل ۴- اکوسیستم و اجزای آن (www.geeksforgeeks.org/what-is-a-natural-ecosystem)

اکوتوریسم، که مشتق شده از اکولوژیکال توریسم است، به عنوان گردشگری مبتنی بر طبیعت تعریف و شناخته شده و در این فعالیت اجزای زنده و غیرزنده اکوسیستم منابع جذب گردشگر هستند. از آنجایی که اکوسیستم شامل دو بخش زیستی و غیرزیستی است، لذا می‌توان اکوتوریسم را بر مبنای اجزای اکوسیستم به دو گونه ژئوتوریسم (زمین گردشگری) و بیوتوریسم (گردشگری زیستی) طبقه‌بندی کرد. این گروه‌بندی علاوه بر تبیین اجزای اکوسیستم، حاکی از نوع جاذبه و مکانی از حوزه‌های سرزمینی است که فعالیت‌های گردشگری پایدار مبتنی بر طبیعت در آن انجام می‌شود.

ژئوتوریسم^۳ که کاملترین معادل آن در زبان فارسی زمین گردشگری است شکلی از گردشگری مبتنی بر طبیعت و بخش غیر زیستی اکوسیستم است که میراث زمین اعم از چشم‌اندازهای جغرافیایی، پدیده‌های زمین‌شناسی، و فرم و فرایندهای ژئومورفولوژی مهمترین عامل جذب گردشگر محسوب می‌شوند. با این تفسیر زمین گردشگری اصول موضوعه علوم وابسته به زمین و منابع طبیعی اعم از جغرافیا، ژئومورفولوژی، زمین‌شناسی و غیره را پوشش می‌دهد، لذا نمی‌توان آن را به نفع علم خاصی مصادره کرد. اهداف و اصول ژئوتوریسم در کنار اصول کلی اکوتوریسم شامل آموزش و ترویج زمین گردشگری مسئولانه و پایدار، حفاظت از ژئودایورسیتی^۴ (گوناگونی و تنوع زمینی یا ارضی) و میراث زمین^۵، و درک درست از علوم زمین است که در مکان‌هایی به نام ژئوسایتها و ژئوپارکها^۶ انجام می‌شود (داولینگ، و نیوسام، ۱۳۹۱؛ مختاری، ۱۳۹۴؛ غضبانی، ۱۴۰۱).

1 Biotope

2 Biocenose

3 Geotourism

4 Geodiversity

5 Geo heritage

6 Geosite & Geopark

با این وجود منابع و جاذبه‌های ژئوتوریسم را می‌توان در قالب مناظر طبیعی، اشکال ارضی، انواع فرم‌های ژئومورفیک، بیرون زدگی‌های سنگی، انواع سنگ و رسوب و کانی، بلور، رخنمون‌های جاده‌ای، زمین باستان‌شناسی، معدن کاری، فسیل‌ها، اشکال فرسایشی، آتشفشانی، چین‌خوردگی‌ها و گسل‌ها، گنبد‌ها و بلورهای نمکی، تپه‌های مرجانی، تپه‌ها ماسه‌ای، کلوته‌ها، دره‌ها و تراس‌های رودخانه‌ای، گل‌فشان‌ها، کویرها، تنگه‌ها و غیره نام برد (نکوئی صدری، ۱۳۸۸، زیاری و همکاران، ۱۳۹۴؛ احسانی، ۱۳۹۴). به تبع این تنوع در جاذبه‌ها، انواع گوناگونی از ژئوسایت‌ها نظیر ژئوسایت‌های فرسایش بادی، ژئوسایت‌های کویری (واقع در حوضه‌های انتهایی آبریز)، ژئوسایت‌های گنبد‌های نمکی، ژئوسایت‌های گل‌فشان‌ها، ژئوسایت‌های کوهستانی و یخچالی (واقع در حوضه‌های آبخیز)، ژئوسایت‌های ساحلی، ژئوسایت‌های آتشفشانی و چشمه‌های آب گرم، ژئوسایت‌های کارستی و غارهای آهکی، ژئوسایت‌های رودخانه‌ای و دریاچه‌ای، و غیره را در جای‌جای حوزه سرزمینی گستره ایران می‌توان مشاهده نمود که بعضاً نظیر کلوته‌ها و هرم‌های ماسه‌ای لوت در جهان نظیر ندارند. اکثر این ژئوسایت‌ها حاوی یک یا چندین ژئوفرم، پدیده و عارضه کمیاب و ارزشمند میراثی هستند که ارزش برجسته علمی و زیبایی‌شناختی داشته و ضمن دارا بودن ابزار تفسیری مناسب برای بازدیدکنندگان، شرایط بازدید همگانی را نیز دارند. این گستره‌های جغرافیایی با مرزهای کاملاً مشخص و وسعت مکانی کافی، بعضاً از برنامه‌های مدیریت توسعه‌ای و بهره‌برداری و طرح‌های حفاظتی برخوردار هستند و توان بالایی در ارتقاء سطح اقتصادی جامعه محلی و جلب همکاری‌های مردمی دارند. در ایران نیز سه ژئوپارک شناخته شده بین‌المللی به نام‌های قشم، طبس و ارس وجود دارد. شکل (۵) مفهوم ادراکی گستره‌ی ژئوتوریسم را در ارتباط با بستر طبیعت به تصویر کشیده است.

ژئوتوریسم	گردشگری
ایزای غیر زنده اکوسیستم	- میراث زمین
	- چشم‌اندازهای جغرافیایی
	- فرم و فرآیندهای ژئومورفولوژی
	- پدیده‌های زمین‌شناسی قابل رویت
	- ژئوپارک‌ها
	- ژئوسایت‌ها
	- زمین باستان‌شناسی
	- معدن کاری
	- ...

شکل ۵- گستره‌ی ژئوتوریسم را در ارتباط با بستر طبیعت

بیوتوریسم^۱ یا گردشگری زیستی شکل دیگری از گردشگری مبتنی بر طبیعت و بخش زنده اکوسیستم است که منابع و جاذبه‌های آن شامل اجزای زیستی اکوسیستم اعم از گیاهان و جانوران وحشی و اهلی، پرندگان، خزنده‌گان، چرندگان، گوشت‌خواران، آبزیان، حشرات (پروانه‌ها، زنبور عسل، زالو) و غیره، و رویشگاه‌ها و زیستگاه‌های آنها اعم از دریا، دریاچه، تالاب، رودخانه،

¹ Biotourism

جنگل، دشت، مزرعه، مناطق حفاظتی محیط زیست (پارک ملی، اثر طبیعی ملی، پناهگاه حیات وحش، مناطق حفاظت شده و شکارممنوع) و غیره هستند. لذا تنوعی از گستره‌های جغرافیایی را می‌توان در ایران مشاهده نمود که حاوی گوناگونی زیستی در سه سطح ژن (سلول)، گونه و اکوسیستم هستند که از جمله آنها انواع مختلف بیوم‌ها (از قله کوه‌ها در مناطق مرتفع گرفته تا کویرها و سواحل در پست‌ترین نواحی)، حیات وحش نظیر یوزپلنگ آسیایی، پلنگ مازندران، گورخر ایرانی، زاغ بور، تمساح پوزه کوتاه (گاندو)، خرس سیاه بلوچی، خرس قهوه‌ای، لاک پشت پوزه عقابی، افعی شاخ‌دار، افعی دم عنکبوتی، جبیر و آهو، کل و بز وحشی، قوچ و میش وحشی، گربه شنی، کاراکال، جنگل‌های هیرکانی، جنگل‌های ارس باران، جنگل‌های بلوط زاگرس، جنگل‌های مانگرو و حرا، انواع پرندگان مهاجر دوره سرد سال، انواع آبزیان آبهای آزاد در جنوب، انواع محصولات کشاورزی اعم از زعفران، زرشک، انار، گل محمدی، پسته، خرما و غیره هستند که ارزش برجسته علمی و زیبایی‌شناختی دارند و باعث جذب گردشگران طبیعت محور می‌شوند. بر این مبنا انواع گردشگری زیستی را به صورت گردشگری حیات وحش، گردشگری کشاورزی و مزرعه، پرندنگری، گردشگری شکار و صید (مطابق با موازین و قوانین محیط زیستی)، گردشگری مناطق حفاظتی محیط زیست، باغ پرندگان، باغ گلها، باغ وحش، کلکسیون‌های زیستی (نظیر پروانه‌ها، هرباریوم، آکواریوم، و غیره)، گردشگری روز طبیعت، گردشگری رویدادها و جشنواره‌های محصولات زراعی و غیره طبقه‌بندی کرد که با تدوین برنامه‌های مدیریت توسعه‌ای و بهره‌برداری‌های بهینه، پتانسیل بالایی در توسعه پایدار اقتصادی جامعه محلی و حفاظت از میراث زنده دارند. شکل (۶) مفهوم ادراکی گستره‌ی بیوتوریسم را در ارتباط با بستر طبیعت و فعالیت‌های انسانی به تصویر کشیده است.

شکل ۶- گستره‌ی بیوتوریسم را در ارتباط با بستر طبیعت

از آنجایی که طبیعت به واسطه منابع طبیعی متعدد، امکاناتی را در اختیار انسان قرار داده است و انسان با توجه به سطح علمی، فن‌آوری و فرهنگی خود، توان بهره‌برداری از آنها را دارد؛ این عوامل سبب شده است تا برای رفع نیازهای خود از طبیعت و اکوسیستم بهره‌برداری ممتد داشته باشد. این بهره‌گیری‌ها طی روند تکاملی انسان از شکار، صید و گیاه‌خواری آغاز شد و تا عصر حاضر که تمام دست‌اندازی‌های خارج از ظرفیت تحمل اکوسیستم را شامل می‌شود. متأسفانه خوی برتری‌جویی، قدرت طلبی، درنده‌گی، رقابت طلبی و غیره در انسان باعث شده است تا به بهانه‌های مختلف از جمله توسعه اقتصادی، عدم وابستگی،

خودکفایی و غیره دست‌بردهایش به طبیعت را تا جایی که می‌تواند گسترش دهد. این فعالیت‌ها در عصر حاضر تا آنجا پیشرفت کرده است که پیامدهای ناگوار آن در قالب مخاطرات و فجایع طبیعی از جمله تغییرات اقلیمی، گرمایش زمین، سیل‌های مخرب، حذف بسیاری از گونه‌های زیستی، خشکسالی‌های مداوم، فرسایش خاک، کمبود مواد غذایی و منابع آب قابل شرب، و نهایتاً مرگ و میر بسیاری از انسان‌ها در اثر این عوامل را شاهد هستیم. این دیدگاه در بهره‌گیری از طبیعت دیدگاه انسان محور و زندگی محور است که انسان را مهمترین گونه جهان هستی می‌داند و به عنوان تافته جدا بافته انسان را ارباب و رئیس و مالک تمام کائنات قلمداد می‌کند. با چنین دیدگاهی نه تنها تمام فعالیت‌های انسانی در درازمدت به ضرر خودش و همه نظام هستی است بلکه حتی فعالیت‌های نظارتی او هم ناپایدار است و منجر به تخریب محیط زیست می‌شود.

در حالی که پس از گذشت مدت مدیدی از حضور انسان در کره زمین، تازه به این موضوع پی برده است که منابع طبیعی محدود هستند و زمین (مادر طبیعت) آخرین نیاز انسان خواهد بود. لذا براین اساس دیدگاه بهره‌گیری از طبیعت بایستی از انسان محوری به سمت طبیعت محوری تغییر کند. در این دیدگاه انسان ارباب طبیعت نیست، بلکه جزئی از این کلان سیستم محسوب می‌گردد و بقاءاش منوط به پایداری محیط زیست و طبیعت است. در نتیجه فعالیت‌های اقتصادی سالم و صحیح است که منجر به حفاظت از طبیعت و اجزای آن شود. در این دیدگاه موضوعاتی از جمله ارتباط متقابل، ارزش ذاتی، پایداری، حفاظت، برابری میان نسل‌ها و مسئولیت فردی به عنوان اصل مطرح هستند (Miller & Spoolman, 2016). در این دیدگاه انسان گونه با ارزش محسوب می‌شود اما جهت بقاء نیاز به سایر گونه‌ها و ارتباط متقابل با آنها دارد. بنابراین هر موجود زنده‌ای به واسطه موجودیت خود، ارزش ذاتی و حق زیست دارد و حذف پیش از موعد گونه‌های زیستی توسط انسان امری کاملاً اشتباه، مذموم و جبران ناپذیر است. لذا می‌طلبند که انسان به دنبال حفاظت از محیط طبیعی و اجزای آن باشد و فعالیت صحیح و سالم است و منجر به پایداری می‌شود که حفاظت از بستر طبیعت را به دنبال داشته باشد. بنابراین اگر نمی‌توانیم طبیعت و اجزای آن را ترمیم و بازسازی کنیم حداقل همانگونه که آن را از گذشته‌گان به ارث بردیم، بدون تخریب به آینده‌گان تحویل دهیم. در نتیجه، این مسئولیت فردی متوجه تک تک انسانهای روی کره خاکی می‌شود که همه در برابر اندیشه و رفتار خود مسئول هستند و بایستی از فعالیت‌های نادرستی که منجر به تخریب طبیعت و زمین می‌شود، اجتناب کنند.

در زمان حاضر عمده فعالیت‌های اقتصادی که در گستره‌ی سرزمینی ایران در قالب بهره‌گیری از طبیعت انجام می‌شود در دیدگاه انسان محور قرار دارد. نمونه بارز آنها را می‌توان به صورت معدن‌کاری، کشاورزی‌های آب بر و غرق‌آبی، تخلیه سفره‌های آب زیرزمینی برای کشت و صنعت، جنگلداری در قالب قطع درختان چند هزار ساله، تغییرات گسترده و بدون مدیریت کاربری اراضی، استفاده حداکثری از سوخت‌های فسیلی، استفاده حداکثری از سوخت‌های تجدیدپذیر و پاک، شکار و صیدهای بی‌رویه، تخریب مراتع و جنگل‌ها، تولید زباله، آلودگی منابع آب و خاک، افزایش جمعیت و غیره نام برد. از آنجایی که با گذشت زمان مدیران و برنامه‌ریزان نسبت به این موضوع اذعان دارند که بسیاری از این فعالیت‌ها ناپایدار هستند و منجر به تخریب زمین، طبیعت و محیط زیست می‌شوند، لذا بایستی ابتدا تغییر دیدگاه زیستی از انسان محور به طبیعت محور را سبب شد و به دنبال آن فعالیت‌های ناپایدار اقتصادی بهره‌گیری از اکوسیستم‌ها را به عملکردهای پایدار از جمله طبیعت‌گردی مسئولانه مبدل نمود.

۴- نتیجه گیری

در مجموع می توان نتیجه گرفت که گستره سرزمینی ایران دارای پتانسل ها و فرصت های متعدد جهت بهره برداری های اقتصادی پایدار است. همچنین تجربه به وفور این موضوع را ثابت کرده است که فعالیت های اقتصادی دهه های گذشته اگر چه در کوتاه مدت باعث رفع نیازهای انسانی شده است، اما در بلندمدت تخریب طبیعت و نابودی آن را به دنبال داشته است و عموماً ناپایدار هستند. این ناپایداری برمی گردد به دیدگاه فکری در مورد عملکرد انسان در طبیعت که عمدتاً برگرفته از تفکر انسان محور و زندگی محور است و پیامدهای نامطلوب و مخرب عملگرهای ناشی از این دیدگاه نفس های زمین و طبیعت را به شماره انداخته است. بنابراین برای ترمیم و تداوم حیات طبیعت و به تبع آن بقاء زیستی نوع بشر تغییر دیدگاه مدیران و برنامه ریزان از انسان محور به طبیعت محور و به دنبال آن تغییر فعالیت های ناپایدار به رفتارهای حفاظتی اجتناب ناپذیر و الزامی است. به عبارتی بایستی فعالیت های اقتصادی در بهره برداری از اکوسیستم ملاک عمل قرار گیرند که هم توسعه اقتصادی پایدار و هم حفاظت از طبیعت را به دنبال داشته باشد و تنها فعالیتی که می تواند این نقش دوجانبه را توأمان ایفا کند طبیعت گردی مسئولانه در قالب ژئوتوریسم و بیوتوریسم است. برای مثال پیشنهاد می شود در اکوسیستم های کویری و گنبد های نمکی، به جای معدن کاری و برداشت نمک و پتاس و غیره به سمت ژئوتوریسم و حتی پیشرفته تر به گردشگری تندرستی در قالب اسپاهای طبیعت نمک درمانی تغییر رویه داد. مشابه چنین وضعیتی در اکوسیستم های تپه های ماسه ای و ریگزارها در جهت اسپاهای طبیعت ماسه درمانی، در گلفشان ها توسعه اسپای طبیعت گل درمانی، در چشمه های آب گرم توسعه اسپای طبیعت آب درمانی و غیره وجود دارد. البته تمام اکوسیستم های گستره ی جغرافیایی ایران از کوهستانی گرفته تا سواحل، دشتها، جنگل ها، کویرها، چشمه ها، رودخانه ها، تالاب ها و غیره دارای چنین قابلیت هایی بوده و نیازمند مدیریت و برنامه ریزی پایدار توسعه طبیعت گردی مسئولانه و پایدار هستند.

منابع مورد استفاده

- ۱- احسانی، ا.ه.، ۱۳۹۴. گردشگری کاربردی (مفاهیم و مدل ها)، ۱۳۹۴، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۳۶۸ ص.
- ۲- جهانیان، م.، زندگی، ا.، ۱۳۹۱. اکوتوریسم. چاپ دوم، تهران، سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۵۶ ص.
- ۳- داوولینگ، راس ک.، نیوسام، دیوید، ۱۳۹۱. ژئوتوریسم (زمین گردشگری). ترجمه: بهروز فرهت جاه و علیرضا امری کاظمی، چاپ اول، تهران: انتشارات سازمان زمین شناسی و اکتشافات معدنی کشور، ۲۶۰ ص.
- ۴- زیاری، ک.ا.، سرخ کمال، ک.، زیاری، ر.، ۱۳۹۴. تکنیک های برنامه ریزی گردشگری. چاپ دوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۳۹۷ ص.
- ۵- غضبانی، ر.، ۱۴۰۱. مدیریت ژئوتوریسم. چاپ اول، تهران، انتشارات مهکامه، ۱۵۲ ص.
- ۶- کردوانی، پ.، ۱۳۹۳. اکوسیستم های طبیعی. جلد اول، چاپ ششم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۳۳۲ ص.
- ۷- مختاری، د.، ۱۳۹۴. ژئوتوریسم. چاپ اول، تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز، ۴۲۴ ص.
- ۸- مخدوم، م.، ۱۳۸۵، شالوده آمایش سرزمین، چاپ هفتم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۲۸۹ ص.

- ۹- معاونت آبخیزداری سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور، ۱۳۹۳. راهنمای اکوتوریسم و طبیعت‌گردی در حوضه‌های آبخیز، مشاور پروژه: شرکت مهندسی مشاور پایداری طبیعت و منابع، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، ۲۰۳ ص.
- ۱۰- نکوئی صدری، ب.، ۱۳۸۸. مبانی زمین‌گردشگری با تأکید بر ایران. چاپ اول، تهران: انتشارات سمت، ۲۱۱ ص.
- ۱۱- نیوسام، د.، مور، سوزان ای.، داوولینگ، راس. کی.، ۱۳۹۴. طبیعت‌گردی: بوم‌شناسی، اثرات، مدیریت. ترجمه: مجید کریم‌پور ریحان، سیما طاهری، صادق طاهری، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۵۷۱ ص.
- 12- Buckley, R., 2009. Ecotourism: Principle and Practices. Wallingford: CABI Publishing.
- 13- Buckley, R., 2011. Tourism and Environment. Annual Review of Environment and Resources, 36: 397-416.
- 14- Ecotourism Society, 1998. Ecotourism Statistical Fact Sheet. North Pennington, TV: Ecotourism Society.
- 15- Fennell, D., 2008. Ecotourism. 3rd edn, London: Routledge.
- 16- Miller, G. T., & Spoolman, S. E., 2016. Environmental Science (15th ed.). Singapore: Cengage Learning Asia Pte, Ltd.
- 17- UNWTO, 2010. Tourism 2020 Vision. Madrid: United Nations World Tourism Organization.
- 18- UNWTO, 2012. World Tourism Barometer. Volume 10, November 2012, Madrid: United Nations World Tourism Organization.
- Weaver, D., Oppermann, M., 2000. Tourism management, Brisbane: John Wiley.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی